

– צור מחצבתו ובית גידולו – יש לשער שהוא הכיר את התורה המקומית לגוניה, כולל הנפשות הפועלות, ועל רקע זה הוא יכול היה לסייע ולעזור!
הנה כי כן, לסיפור הזוג מצידן פן חשוב של מקומיות ומעורבות. מהלכים פסיכולוגיים שכאלו סביר שייתרחשו בקהילות בעלות קשרים חברתיים הדוקים, כשהחכם מעורה בחיי קהילתו. לעומת זאת, בקבר "עוזר" החכם למאמיניו בדרך אחרת לגמרי. ובכל זאת, נכון קבע ש"ז כהנא כי סיפורים כאלו יש בהם כדי להעניק תוכן חיוני ומוסרי להשפעות המיסטיות של מקום הקבורה של הצדיק. זאת, משום שהמזדהה עם החכם בקבר עשוי להתודע בדרך עקיפה זו גם לתורתו ולהשלכותיה הפסיכולוגיות. אמור מעתה, העזרה מן הקבר איננה בהכרח רק מיסטיקה, אלא יש בה גם מימד של זיכרון חי של החכם ופועלו!

9. דמה בן נתינה והוריו (ירושלמי קידושין, פ"א ה"ז, סא ע"ב; פאה, פ"א ה"א, טו ע"ד) –
התרגום מארמית

בספרות אגדה א (תשס"ב), עמ' 27-29, מובא הקובץ מתלמוד הירושלמי וגם מהבבלי וכן הפניה לספרות נבחרת.

1 רבי אבהו בְּשֵׁם רַבִּי יוֹחָנָן: שְׁאֵלוּ אֶת רַבִּי אֱלִיעֶזֶר, עַד הֵיכָן הוּא כְּבוֹד אָב וְאִם? אָמַר לָהֶם: וְלִי אַתֶּם שׂוֹאֲלִין? לָכוּ שְׁאֵלוּ לְדָמָה בֶּן נְתִינָה.
דָּמָה בֶּן נְתִינָה פְּטִירְבוּלֵי הָיָה.
פַּעַם אַחַת הָיְתָה אִמּוֹ מְסַפְּרָתוֹ לְפָנַי בּוּלֵי שְׁלוֹ,
5 וְנָפַל קוֹרְדָקְסִין שְׁלָה מִיָּדָה,
וְהוֹשִׁיט לָהּ, שְׁלֵא תִצְטַעַר.
אָמַר רַבִּי חִזְקִיָּה: הַגּוֹי הָאֵשְׁקֵלוֹנִי הָיָה וּפְטִירְבוּלֵי הָיָה,
וְאָבִן שֵׁשֶׁב עָלֶיהָ אָבִיו לֹא יָשָׁב עָלֶיהָ מִיָּמָיו.
וְכִיּוֹן שָׁמַת, עָשָׂה אוֹתָהּ יִרְאָה שְׁלוֹ.
10 פַּעַם אַחַת אָבְדָה יִשְׁפָה שֶׁל בְּנֵימִין,
אָמְרוּ: מִי הוּא שֵׁשֶׁב לֹא טוֹבָה שְׁכַמּוֹתָהּ?
אָמְרוּ: יֵשׁ לְדָמָה בֶּן נְתִינָה.
הֲלָכוּ אֲצֵלוֹ וּפְסַק לָהֶם עִמּוֹ בְּמֵאָה דִּינָרִים.
עָלָה, רָצָה לְהִבְיֵא לָהֶם,
15 מִצָּא אֶת אָבִיו יֵשׁוּ.
וַיֵּשׁ אוֹמְרִים: מִפְּתַח הַתֵּיבָה הָיָה נִתּוֹן בְּאֲצָבָעוֹ שֶׁל אָבִיו.
וַיֵּשׁ אוֹמְרִים: רָגְלוֹ הָיְתָה פְּשׁוּטָה עַל הַמִּבְתָּה.
יָרַד אֲצֵלָם, אָמַר לָהֶם: לֹא יִבְלָתִי לְהִבְיָאָה לָכֶם.
אָמְרוּ: אוּלַי הוּא רוֹצֵה יוֹתֵר מִעוֹת.
20 הָעֲלוּהוּ לְמֵאֲתִים, הָעֲלוּהוּ לְאַלְפֵי.
כִּיּוֹן שֶׁנִּעוֹר אָבִיו מִשְׁנֵתוֹ עָלָה וְהִבְיָאָה לָהֶם.
רָצוּ לְהִבְיֵא לֹא כְמוֹ שֶׁפְּסַקוּ לֹא בְּאַחֲרוֹנָה,
וְלֹא קָבַל עָלָיו.
אָמַר: כֹּה, מוֹכֵר אֲנִי לָכֶם אֶת כְּבוֹד אֲבוֹתַי בְּמַעוֹת?
25 אֲנִי נִהְיֶה מְכַבֵּד אֲבוֹתַי כְּלֹאם.
מַה פָּרַע לֹא הַקְּבִ"ה שְׁכָרָה?
אָמַר רַבִּי יוֹסִי בְּרַבִּי בּוֹן:
בוּ בְּלִילָה יִלְדָה פָּרְתוֹ פָּרָה אֲדָמָה
וְשָׁקְלוֹ לֹא כֵל יִשְׁדָּאֵל מִשְׁקָלָהּ וְהֵב וּשְׁקָלָתָהּ [= וּלְקַחְתָּהּ].

הערות סגנוניות לשוניות לסיפור דמה בן נתינה בתלמוד הירושלמי

המערכת

דמה בן נתינה הוא מהדמיות המפורסמות בעולם האגדה, והיה לסמל ולאות לקיום מצוות כיבוד אב ואם; ככזה "הוא מצא את עצמו" כגיבורה הנערץ של ספרות הילדים העוסקת באגדות חז"ל. בדברינו נעיר על הסיפור בגירסתו בירושלמי קידושין, ונעמוד על זיקתו למעטפת שבה הוא משובץ.

הסיפור על דמה זכה למספר ניתוחים ודיונים,¹ ונזכרים לפי צורך המאמר. בניתוחנו ננסה להציע משמעויות סמליות לפרטים שונים הנכללים בסיפור. תפיסת סמליות בפרטים בודדים בסיפור קצר יחסית קשה להוכחה מתוך הסיפור גופו – יש בה מן הסובייקטיביות והיא אינה קלה לאישוש. לפיכך הדברים שייאמרו בנידון מובאים אפוא כהצעה שתכליתה להוביל קריאה מאתגרת ועידוד למחשבה סמלית אגב קריאת סיפורנו בפרט וסיפורי חז"ל בכלל.

קובץ הסיפורים

הדברים על דמה בן נתינה באים בשני מקומות, בתלמוד הירושלמי ובתלמוד הבבלי. בכל אחד מהם הסיפורים באים בשכנות לסיפורים וקביעות שונות בענייני כיבוד אב ואם, אך בכל מקום בעיצוב ספרותי שונה. לעיל מובא הקובץ שבתלמוד הירושלמי מתורגם מארמית.

המבנה והשלכותיו

ניתן דעתנו – מדובר בקובץ סיפורים שנוספו עליו הערות אמוראים. במכלול ניתן להבחין כמבנה הבא:

א. קובץ סיפורים

- ש' 1-3: מצג המעמיד את השאלה "עד היכן הוא כיבוד אב ואם?";
ש' 4-6: כיבוד אם – דמה ואמו.
ש' 10-25: כיבוד אב – בין דמה ואביו.

ב. הערות אמוראים שנוספו לסיפור האחרון

- ש' 7-9: דברי ר' חזקיה על ה"אבן" של האב;
ש' 26-29: שכרו של דמה – דברי ר' יוסי בר' בון.

1 ראה ספרות אגדה א, עמ' 29.

זהו המבנה הכללי, וניתן להציע בו גם בחינות מדויקות יותר.

השאלה העומדת בבסיס הדיון שלפנינו מופנית כלפי ר' אליעזר, המפנה את השואלים לדמה, ליתר דיוק, לסיפור על דמה. השאלה התייחסה ל"כיבוד אב ואם", כלומר, לשניהם יחדיו. בפועל, ניתנות שתי תשובות: אחת, מספרת על כיבוד אם, והשנייה על כיבוד אב. שתי התשובות פותחות כתיאור הזמן – "פעם אחת": הראשונה, "פעם אחת הייתה אמו מסטרתי"; השנייה, "פעם אחת אבדה ישפה". אם כן, סדר הסיפורים הוא קודם על אם ואחר כך על אב, כך שלמעשה הסדר הכללי של "אב אם" המשתקף במערכת ככללותה הוא כיאסטי. כלומר, "אב-אם-אם-אב": אב (הצירוף "כיבוד אב ואם"), אם (שנייה בצירוף "כיבוד אב ואם"), אם (בסיפור על כיבוד האם), אב (בסיפור על כיבוד האב).

הערות סגנוניות

בחלק זה נתייחס בעיקר ללשונו המיוחדת של הסיפור ו"סביבתו", המסייעת להוביל לרעיונותיו. לפנינו עושר של ביטויים מיוחדים ומשחקי לשון. נסקור אותם אחד לאחד.

א. כבר במצג (ש' 3) יש הדגשה על היותו של דמה "פטירבולי" – אב מועצת העיר. בהבלטת עובדה זו טמונה הדגשה מיוחדת על היותו "אב", ובכך מובלטת כמדומה התבטלותו העצמית בפני אב אחר – "אביו הביולוגי" – שהסיפור מעלה אותו על נס.² רוצה לומר, מי שהוא אב בעצמו, ו"אב" זה על גדולתו בא ללמד, מתבטל בפני אביו!

ב. במעטפת האמוראית לסיפור בולט משחק מילים מעניין המובע באותיות השורש "שקל". בדברי ר' חזקיה נאמר כי דמה היה מ"אשקלון" – "הגוי האשקלוני היה" (ש' 7); ובעקבות הסיפור, בהערת ר' יוסי בר' בון על כיבוד אב נאמר "ושקלו לו משקלה זהב ושקלוה" (ש' 29).³ דומה בעניינינו כי משחקי לשון מעין אלו אינם רק בגדר עיטור סגנוני גרידא! יש בהם כדי לחזק, ולו במידת מה, את הקשר בין הגורמים בסיפור – ובמקרה זה, את מוצאו האשקלוני של דמה, דהיינו הנוכרי⁴ – לתוצאה חשובה שלו: מה שניסו להעניק לו בעקבות מעשיו.

ג. משחק לשון נוסף מצוי אף הוא במעטפת, בדברי ר' חזקיה: "ואבן שישב עליה אביו לא ישב עליה מימיו. וכיון שמת, עשה אותה יראה שלו" (ש' 8-9). כאן הקישור הוא פנימי – בתוך המשפט עצמו – והוא חשוב לצורך ההמשך. האבן מקושרת לאב במשחק מצלול של אותיות "אב". כאן נאמר שהבן לא ישב על "אבן", ובסיפור שעמד במרכז עניינינו עוסקים ב"אבן" אחרת: "ישפה של בנימין", שהיא אחת מאבני החרשן. התחושה המצטברת עשויה ליצור כאן מעין מנגנון ספרותי של "אבן גוררת אבן". לדעתנו, הקישור איננו טכני בלבד, והוא

2 ראה ר' פרנקל, עיונים בעולמו של סיפור האגדה, הקיבוץ המאוחד תשמ"א, עמ' 144.

3 ראה מ' כץ, תלמוד ירושלמי מסכת קידושין פרק ראשון – נוסח, פירוש ותופעות עריכה, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ד, עמ' 339.

4 למקורות על אשקלון הנוכרית בתקופת חז"ל ראה למשל אצל ש' קליין, ספר הישוב, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 10-8.

רומז כי מתוך שהבן לא ישוב על "אבן" "אביו", נגרר ניסיון הקשור בכיבוד האב – התמודדות עם הצעת רכישה של "אבן" יקרה; עניין שיש בו רווח כלכלי נאה. ואם דרך ההתנהגות הראשונה הכרוכה בהימנעות משיבה קלה יחסית, ניסיון שכרוך בהימנעות מרכישה מסובך כמדומה לאין ערוך. יש בדברים אלו כדי להעניק פשר לדברי ר' חזקיה.

ד. ייתכן שניתן להמשיך לראות בסיפור גם רמזים נוספים. בלי קשר למעמדו של השם דמה באוצר השמות המעשי של התקופה, ייתכן ששם כזה מכיל את הרמז הבא: "דמה" רומז אולי לאדום, שבאותה העת זוהתה עם רומי, ובכך ניתנת אפשרות להתבונן הן בכיבוד האב של עשו המקראי ביחס ליצחק, והן בדוגמאות בנידון מימי תז"ל.⁵

משחק לשון אחר קשור לדמה בן נתניה, וגם כאן, בלי לומר על מקורו המדויק של השם, דמה, מזכיר אדום, ונתניה "נתין". ה"נתנים" היו בספרות תז"ל זרים קרובים, ומסתבר שדמה בן נתניה מבליט זרות. ורמו נוסף: השכר "פרה אדומה" מבחינה זו נקשרת בקשר מצלול לדמה.

10. רבי אלעזר והמכוער (כבלי תענית, כ ע"א-ע"ב)

על פי כ"י מינכן 140 וכתב יד תימני שביד הרב הרצוג, ירושלים; בספרות אגדה א (תשס"ג), עמ' 30, מובא גם נוסח דפוס וילנא, וגם ספרות נבחרת.

1 מעֲשֶׂה בְּרַבִּי שִׁמְעוֹן בֶּן אֱלֶעָזָר שֶׁבָא מִמְּגִדָּל גֵּדֵר מִבֵּית רַבּוֹ, וְהָיָה רְכוּב עַל הַחֲמוֹר וּמְטִיל עַל שֵׁפֶת הַיָּם, וְהָיָה שֹׁמֵחַ שֶׁמָּחָה גְּדוּלָּה שֶׁלָּמַד תּוֹרָה הַרְבֵּה. גִּדְּפוּ לוֹ אֲדָם אַחֵר שֶׁהָיָה מְכַעֵר בְּיוֹתֵר.

5 אָמַר לוֹ: רִיקָה, שָׂמָא כָּל בְּנֵי עִירְךָ מְכַעְרִין בְּמוֹתְךָ? אָמַר לוֹ: לֹךְ אָמַר לְאֶמֶן שְׁעֵשְׂנִי, כַּמָּה מְכַעֵר כְּלִי זֶה שְׁעֵשִׂיתָ. כִּיִּן שִׁדְעָ בְּעַצְמוֹ שְׁחָטָא, יָרַד מִן הַחֲמוֹר וְנִשְׁתַּמַּח לְפָנָיו, אָמַר לוֹ: נַעֲנִיתִי לְךָ, מַחֵל לִי.

אָמַר לוֹ: אֵינִי מוֹחֵל לְךָ עַד שֶׁתִּלָּךְ וְתֵאמַר לְאֶמֶן שְׁעֵשְׂנִי: כַּמָּה מְכַעֵר כְּלִי שְׁעֵשִׂיתָ. וְהָיָה מְטִיל אַחֲרָיו כְּחֲצֵי מִיל.

כִּיִּן שֶׁהִגִּיעַ לְעִירוֹ יָצָאוּ אַנְשֵׁי עִירוֹ לְקַרְאָתוֹ. אָמְרוּ לוֹ: שְׁלוֹם עָלֶיךָ רַבִּי. אָמַר לָהֶם: לְמִי אַתֶּם קוֹרְאִין רַבִּי?

15 אָמְרוּ לוֹ: לְזֶה שֶׁמְטִיל אַחֲרֶיךָ. אָמַר לָהֶם: אִם זֶה רַבִּי – כְּמוֹתוֹ אֵל יִרְבוּ בְּיִשְׂרָאֵל. אָמְרוּ לוֹ: מַפְנֵי מָה?

אָמַר לָהֶם: כִּדְ עָשָׂה וְכִדְ עָשָׂה לִי. אָמְרוּ לוֹ: אַף עַל פִּי כֵן, מַחֵל לוֹ. אָמַר לָהֶם: הֲרִינִי מוֹחֵל לוֹ, וּבְלִבְךָ שְׂלָא יְהֵא רְגִיל לַעֲשׂוֹת כֵּן.

20 מִיָּד נִכְנַס רַבִּי שִׁמְעוֹן בֶּן אֱלֶעָזָר לְבֵית הַמְּדַרְשׁ וְדָרַשׁ: לְעוֹלָם יְהֵא אָדָם רַד כְּפָנָה וְאֵל יְהֵא קָשָׁה כְּאָרְוֵי.

5 ראה, למשל, את ההערה בשם רבן שמעון בן גמליאל בבראשית רבה טז טז, מהדורת תיאודור ואלבק עמ' 728: "אמר רבן שמעון בן גמליאל: כל ימי הייתי משמש את אבא ולא שימשתי אותו אחד ממאה ששימש עשו את אביו, שאני הייתי משמשו בבגדים מלוכלכים וכשהייתי יוצא לשוק הייתי יוצא בבגדים נקיים, אבל עשו בשעה שהיה משמש את אביו משמשו בבגדי מלכות, אמר: אין כבודו של אבא אלא בבגדי מלכות".